

*Дмитро
Сепетий*

ЧОМУ ІСНУЄ «ВАЖКА ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ»?

У сучасній філософії свідомості панівним напрямком є матеріалізм або фізикалізм — теорія, згідно з якою все в дійсності є матеріальним, утворюється тими чи тими фізичними процесами. Великий вплив матеріалізму зумовлений успіхами природничих наук, які — на ґрунті теорій, що не передбачають ніяких нематеріальних чинників — виявляють величезну пояснювальну та передбачувальну спроможність щодо явищ неживої природи і дають переконливі свідчення про те, що жива природа виникла з неживої і поступово еволюціонувала до вищих форм — аж до людини з її свідомістю. Цей процес еволюції природно розуміти цілковито в матеріальних термінах, і незрозуміло, звідки в ньому могло б з'явитися щось нематеріальне, яке не утворюється фізичними процесами, не є деякою їх складноорганізованою сукупністю. Ми також знаємо — і з повсякденного досвіду, і з медицини, і з сучасної нейрофізіології, що ментальні стани є дуже тісно залежними від збуджень тих чи тих ділянок мозку, що спроможності свідомості залежать від нормального функціонування мозку, а серйозні його пошкодження ведуть до втрати відповідних ментальних спроможностей. Усе це, здавалося б, переконливо свідчить на користь матеріалізму, з точки зору якого свідомість якимось чином утворюється (або є тотожною з) деякими фізичними процесами в мозку або тілі в цілому. Проте існують також вагомні аргументи проти матеріалізму. Ці аргументи тісно пов'язані з поняттями «пояснюваль-

ного розриву» (Ж. Левіне [Levine, 1983]) та «Важкої проблеми свідомості» (Д. Чалмерс [Chalmers, 1995])¹.

Йдеться про те, що не існує логічного переходу від фактів про фізичні процеси, які є цілковито об'єктивними, в яких немає нічого суб'єктивного, до фактів про психічне як суб'єктивне. З того, що мають місце певні фізичні стани та процеси, хоч би якими ці стани та процеси були, ніяким чином не впливає наявність тих чи тих психічних станів, що мають специфічну суб'єктивну якість — як воно є для суб'єкта, як це переживається суб'єктивно. Саме існування суб'єктивних переживань (а також суб'єктивного усвідомлення, розуміння тощо) як таких залишається таємницею.

Хоча міркування про те, що стани свідомості (психіки) як щось суб'єктивне неможливо зрозуміти як складну впорядковану сукупність матеріальних компонентів і процесів (жодний з яких нічого суб'єктивно не переживає), не є новим (можемо його побачити вже в «аргументі млина» Ляйбніца), для філософії свідомості більшої частини ХХ сторіччя характерною була тенденція ігнорувати цю проблему, аж поки Томас Нейгел наново привернув до неї увагу у знаменитій статті «Як воно — бути кажаном» [Nagel, 1974]. У цій статті Нейгел пропонує поміркувати про суб'єктивний досвід істот з чуттєво-психічною організацією, що суттєво відрізняється від людської, — наприклад, кажанів. Кажани сліпі або майже сліпі (деякі види мають слабкий зір); у просторі вони орієнтуються переважно за допомогою дуже складної ехолокаційної системи: кажан посилає радіосигнали певних частот, і ці сигнали, відбиваючись від різних предметів, повертаються до нього через певний час зі зміненими частотами, й відтак кажан за цим часом і змінами може орієнтуватися, як розташовані й рухаються предмети навколо нього, уникати зіткнень, полювати за здобиччю тощо. Ймовірно (якщо ми не вважаємо, слідом за Декартом, що лише людина має свідомість, а всі тварини є просто складними автоматами, які нічого суб'єктивно не відчувають), що кажани мають особливі суб'єктивні відчуття-переживання ехолокаційного сприйняття. Проте ми, люди, не можемо дізнатися, як це відчувається (як воно для кажана — мати ехолокаційні сприйняття), хоч би яким точним і докладним було наше знання про фізичні стани та процеси, пов'язані з цим сприйняттям (частоти радіохвиль, що їх посилає та приймає кажан, процеси в його нервовій системі й мозку, відповідальні за обробку цих сигналів тощо). Ехолокаційні сприйняття кажанів можуть бути настільки ж неподібними до жодних людських суб'єктивних переживань, як наші зорові сприйняття неподібні до слухових; у такому разі ми неспроможні

¹ Тут і далі, говорячи про Важку проблему свідомості, я вживаю велику літеру «В», щоб підкреслити, що йдеться не просто про те, що проблема є важкою у сенсі складності її розв'язання, а про те, що вона, згідно з Чалмерсом, є Важкою в особливому, унікальному сенсі. У Чалмерса цю унікальність підкреслює артикль «the» («the hard problem of consciousness»).

навіть уявити, якими вони є, і в нашій мові немає слів для їх позначення. Подібно, якби існували якісь розумні інопланетяни без зору, — можливо, з якоюсь кажаноподібною системою просторової орієнтації, — вони не могли б уявити, як воно — бути людиною і відчувати (суб'єктивно переживати зорові сприйняття) як людина, — навіть якби вони знали всі фізичні факти про електромагнітні хвилі, що відповідають різним кольорам, а також про людську систему зору й мозок. Специфічно людські форми досвіду (зокрема, зорові сприйняття як суб'єктивні переживання) були б тими фактами, які інопланетяни не могли б описати й зрозуміти, невисловлюваними в їхній мові (оскільки вони не мають такого досвіду, то в їхній мові немає понять для його позначення).

Один з висновків, який робить з цього Нейгел, полягає в тому, що «існують факти, які не полягають в істинності суджень, що можуть бути висловлені людською мовою. Ми можемо бути змушені визнати існування таких фактів без здатності висловити або зрозуміти їх» [Nagel, 1974: p. 441]. Інший важливий висновок: «фізичне пояснення поведінкових або функціональних станів не пояснює психічного, оскільки воно не пояснює його суб'єктивних рис: яким є (як переживається) той чи той психічний стан для його власника» [Nagel, 1979: p. 188], і так само «суб'єктивний характер досвіду ... не піддається аналізу в термінах будь-якої пояснювальної системи функціональних станів... оскільки останні можливо приписати роботам чи автоматам, які поводяться подібно до людей, хоча й нічого не відчують» [Nagel, 1974: p. 436].

Жозеф Левіне описав цю ситуацію як «пояснювальний розрив» (explanatory gap) між фізичним та психічним і докладно обґрунтував думку про неспроможність усіх наявних матеріалістичних підходів подолати цей розрив ([Levine, 1983; 2001]).

Хоча аргументи Нейгела і Левіне вказують на принципову неможливість подолання пояснювального розриву, тобто пояснення того, як свідомість може утворюватися фізичними компонентами та процесами, вони все ж не вважали, що це доводить хибність матеріалізму. На думку Нейгела, правильний висновок полягає у тому, що «фізикалізм є позицією, якої ми не можемо зрозуміти, оскільки ми не маємо на сьогодні ніякої концепції того, як він може бути істинним» [Nagel, 1974: p. 446], — ми не маємо навіть зародків такої концепції. Подібним чином і Левіне тлумачив проблему пояснювального розриву як радше епістемологічну, ніж метафізичну — як проблему принципів обмежень нашої спроможності розуміння. Думку про нашу принципову неспроможність зрозуміти природу свідомості та характер її зв'язку з фізичними процесами поділяє й обґрунтовує ще один впливовий сучасний філософ свідомості Колін МакГінн [McGinn, 1999]. Відповідно, в сучасній філософії свідомості виокремлюють напрямок, який називають «містеріанізм», чільними представниками якого вважають цих трьох філософів. Натомість інші філософи, такі, як Девід Чалмерс [Chal-

mers, 1996] і, в нещодавньому минулому, Френк Джексон [Jackson, 1982; 1986], розглядають це як вагомий аргумент проти матеріалізму. З точки зору запропонованої ними аргументації, ми не просто неспроможні зрозуміти, як свідомість утворюється фізичними компонентами та процесами, а маємо вагомий підстави вважати, що ніякі фізичні компоненти та процеси не можуть утворювати феноменальні ментальні стани.

Чалмерс увів в обіг термін «Важка проблема свідомості», щоб звернути увагу на неможливість пояснення феноменальних ментальних станів, суб'єктивних переживань-досвідів (experiences) на ґрунті фізичних процесів, навіть якщо науковцям вдасться пояснити на такому ґрунті всі аспекти поведінки та виконання «функцій», що асоціюються зі свідомістю. Проблеми пояснення функцій (каузальних ролей у функціюванні організму та поведінці, або «обробленні інформації» за комп'ютерною моделлю) Чалмерс називає «легкими» проблемами свідомості — не тому, що вони справді легкі (Чалмерс визнає, що деякі з них можуть бути дуже складними), а тому, що у нас є всі підстави вважати, що вони *в принципі* можуть бути розв'язані редуکتивним шляхом (відтак, біологічні функції можливо редуکتивно пояснити в термінах понять нижчого рівня, наприклад, хімічних, які, у свою чергу, можливо редуکتивно пояснити у термінах ще нижчих рівнів, і так до найнижчого, мікрофізичного рівня): оскільки в понятті цих функцій немає нічого, крім певних каузальних ролей у продукуванні просторової динаміки різних частин і частинок людського тіла, то зрозуміло, що ці каузальні ролі можуть виконуватися деякими фізичними процесами, і залишається лише знайти ті фізичні процеси, які можуть належним чином заповнити цю каузальну нішу, і пересвідчитися, що ці процеси дійсно відбуваються в мозку, коли виконуються відповідні функції. Проте хоч би якими разючими були успіхи у знаходженні таких редуکتивно-функціональних пояснень (тобто у розв'язанні «легких» проблем свідомості), ці пояснення зовсім не заторкують тих суб'єктивних, феноменальних ментальних станів, які супроводжують відповідні фізичні процеси та виконання функцій.

«Справді Важка проблема свідомості — проблема *суб'єктивного досвіду*. ... навіть після пояснення виконання всіх когнітивних і поведінкових функцій в околицях досвіду ... залишається без відповіді подальше питання: *Чому виконання цих функцій супроводжується досвідом?* ... Існує пояснювальний розрив (термін, введений Левіне 1983 року) між функціями і досвідом. ... Факти про досвід не можуть автоматично впливати з жодного фізичного звіту, оскільки немає концептуальної суперечності в тому, що будь-який даний процес міг би існувати без досвіду. Досвід ... *логічно не впливає* з фізичного» [Chalmers, 1995: р. 201, 203, 208].

Існування цього суб'єктивного виміру залишається загадкою, яку редукціоністсько-матеріалістичні підходи не розв'язують і в принципі не можуть розв'язати. Натомість прибічники таких підходів пропонують різні теорії, що можуть слугувати розв'язанням «легких» проблем свідомості, і

вважають або роблять вигляд, ніби цим вони пояснили все, що потребує пояснення. Таким чином, Важку проблему свідомості не розв'язують, а немовби не помічають. Але ж у психофізичній проблемі йдеться саме, або насамперед, про це — про свідомість-психіку як особистий суб'єктивний вимір, або про психічних суб'єктів як тих, хто має такі суб'єктивні переживання-досвіди. Коли замість пояснення того, як такі суб'єктивні стани чи їх носії-суб'єкти можуть утворюватися фізичними сутностями та процесами, пояснюють, як ті чи ті функції можуть виконуватися певними фізичними сутностями та процесами, і це подають як розв'язання психофізичної проблеми, то це є просто плутаниною і (ймовірно, неусвідомлюваною) підміною понять.

Щоб краще зрозуміти, чому існує Важка проблема свідомості, варто розглянути інші приклади ототожнення (або редукції) явищ, знайомих із повсякденного досвіду, з більш фундаментальними явищами, про які говорить фізика, — такі непроблематичні приклади, як тотожність води й сукупності молекул H_2O , блискавки й електричного розряду, теплоти й кінетичної енергії руху молекул, кольору й частоти електромагнітних хвиль тощо. Чи є випадок свідомості аналогічним до цих випадків, і якщо ні, то в чому суттєва відмінність? Коротко відповісти на це питання можна так.

У всіх згаданих вище випадках, крім свідомості, як і в усіх інших випадках непроблематичних ототожнень або того, що в науці вважають успішно здійсненими редукціями, ми маємо справу або (1) з певними просторовими феноменами на вищому рівні розгляду (наприклад, такими знайомими з повсякденного досвіду речами, явищами, властивостями, як вода, блискавка), або (2) з якимись зовнішніми чинниками, що ідентифікуються через характерні *відчуття, які вони типово у нас викликають* (теплота, кольорові сприйняття), а також, можливо, через певні безпосередньо спостережувані просторові феномени, які в нашому досвіді стабільно корелюють з такими характерними відчуттями (наприклад, розширення або звуження певних речовин, які використовуються як показники стовпчиків термометрів).

У першому випадку зрозуміло, що просторові феномени вищого рівня можуть утворюватися з більш низькорівневих просторових компонентів, і зрозуміло, як зовнішньо спостережувані просторові конфігурації та їх динаміка (фізичні рухи спостережуваних об'єктів та їхніх частин) утворюються просторовими властивостями та відношеннями між їхніми складовими частинами та динамікою цих відношень (їх зміною з часом, фізичними рухами). Зрозуміло також, як інші фізичні властивості макроскопічних об'єктів логічно впливають з певних фактів про фізичні властивості їхніх складових компонентів, їхні просторові відношення, що змінюються з часом, способи їх взаємодії тощо. Наприклад, вода у склянці розташована в тій самій ділянці простору, що й множина молекул H_2O , з яких вона утворена; обсяг води логічно впливає з (і його можна розрахувати на основі) фактів про кількість та взаємне розташування молекул H_2O , маса води є сумою мас молекул H_2O ;

властивість води бути рідкою речовиною логічно впливає з певних фактів щодо того, наскільки міцно молекули H_2O тримаються одна одної тощо.

Звичайно, ми можемо не знати (і часто не знаємо) деяких фактів про властивості, структуру, динаміку взаємодії на нижчому рівні, потрібних для того, щоб з цього логічно вивести деякі факти про властивості на вищому рівні. Також можливо (і часто трапляється), що деякі високорівневі властивості утворюються низькорівневими властивостями та структурами у дуже складний спосіб, який науковцям поки що не вдалося (і можливо, що ніколи не вдасться) відкрити. Є також проблема можливості адекватного «перекладу» високорівневих понять у низькорівневі. Візьмемо, наприклад, поняття «кіт». Зрозуміло, що ми ідентифікуємо котів за певними спостережуваними нами просторовими конфігураціями та їх змінами з часом. А проте надзвичайно складно математично точно описати характер тих конфігурацій і динаміки, які ми інтуїтивно ідентифікуємо як котів, — так, щоб можливо було закласти цей опис у комп'ютерну програму, і ця програма, виконувана на комп'ютері зі спостережувальними камерами, могла б ідентифікувати котів (розрізняючи їх від інших предметів і тварин) так само успішно, як це робимо ми. Надзвичайно складно редукувати-перекласти поняття «кіт» у терміни взаємного розташування молекул котячих тіл. Наскільки мені відомо, поки що це нікому не вдалося і можливо, що ніколи й не вдасться. А проте здається логічно очевидним, що це — епістемологічна справа надмірного рівня складності, а не онтологічна нередуковність. Адже поза сумнівом те, що ми ідентифікуємо котів за деякими просторовими конфігураціями та характером їх змін у часі. Кожну конкретну таку конфігурацію *в принципі* можливо описати в термінах менших масштабів, аж до масштабів мікрорівня (хоч би й до рівня молекул та атомів, тільки що такий обсяг буде неймовірно великим, оскільки вказуватиме просторове розташування багатьох мільярдів атомів). Тож, поза сумнівом, кожне конкретне котяче тіло (залишимо відкритим питання про існування котячої душі) в кожний момент часу є (в принципі, онтологічно) редуковним до рівня атомів або менших мікрочасток, з яких воно складене. Труднощі з редукцією тут виникають не щодо конкретних фізичних тіл, котів, а щодо *поняття* kota, яке належить не до фізичної реальності, а до нашої свідомості та повсякденної практики інтерсуб'єктивної комунікації. Натомість у випадку свідомості йдеться про (не)редуковність до фізичного конкретних психічних станів, які ми постійно переживаємо (відчуття, емоції, мислення, бажання як ми їх суб'єктивно переживаємо та усвідомлюємо), та нас самих як конкретних психічних суб'єктів — тих, хто переживає ці стани.

У другому випадку — типу теплоти, кольорів тощо — початковий (повсякденний) смисл відповідних понять — це посилення на якісь (спочатку невідомі) зовнішні (що належать до навколишнього світу) чинники, що ідентифікуються за характерними відчуттями, які вони типово у нас викликають. Тож для ототожнення теплоти чи червоного кольору з певними

(мікро)фізичними властивостями (такими, як кінетична енергія молекул або диспозиція поверхні предмета відбивати електромагнітні хвилі певних частот, поглинаючи хвилі інших частот) достатньо виявити ті фізичні властивості навколишнього середовища, за наявності яких за «нормальних» умов у нас виникають відповідні відчуття (відчуття холоду чи теплоти, зорове сприйняття червоного) і наявністю яких можливо пояснити наші відповідні відчуття у переважній більшості випадків, коли вони виникають. Логічно зрозуміло, що це можуть бути такі властивості, які проявляються не лише у породженні у нас деяких типових відчуттів, але й у певних впливах на просторову динаміку інших фізичних процесів. І виявляється, що так воно і є. Зрештою, вони викликають у нас відповідні відчуття не безпосередньо (впливаючи прямо на наші свідомості), а за посередництва інших фізичних процесів, зокрема, тих, що відбуваються в наших тілах на шляху від органів сприйняття до мозку, і тих, що відбуваються в мозку².

В обох цих випадках *немає логічного розриву* між тими феноменами, які ми намагаємося редукувати до фізичних феноменів нижчого рівня, та *того роду сутностями й властивостями*, що належать до цього нижчого рівня. В тому чи тому конкретному випадку можуть бути незаповнені лакуни у нашому знанні, через які нам поки що не вдається успішно здійснити редукцію/ототожнення, але ці лакуни є в принципі заповнюваними чимось того самого роду, що й відомі фізичні сутності з їхніми відомими властивостями.

У випадку свідомості ситуація є зовсім іншою, оскільки тут ідеться про редукцію до фізичного (ототожнення з деякими фізичними феноменами) не інших просторових феноменів вищого рівня і не чогось у навколишньому (фізичному) світі, що типово викликає в нас певні стани свідомості, а самих станів свідомості. На відміну від усіх випадків успішної редукції, у випадку свідомості ми не можемо абстрагуватися від феноменального, суб'єктивного, оскільки це означало б абстрагуватися саме від того, що потребує пояснення, — від самої свідомості як такої. Варто тут звернути увагу на наступне пояснення Томаса Нейгела щодо (не)можливості редукції свідомості (досвіду) до чогось нефеноменального (несуб'єктивного):

«Неможливо вилучити з редукції феноменальні риси досвіду у той спосіб, в який ми вилучаємо феноменальні риси звичайної речовини з її фізичної чи хімічної редукції — а саме, пояснюючи їх як впливи на свідомість людини-спостерігача. Щоб захистити фізикалізм, необхідно дати фізичне пояснення самих феноменальних рис. Але оскільки ми розглядаємо їх суб'єктивний характер, здається, що це неможливо» [Nagel, 1974: p. 167].

² Альтернативною логічною можливістю є вплив деяких властивостей зовнішнього оточення безпосередньо на свідомість (без посередництва фізичних процесів у тілі, зокрема мозку, людини). Наскільки ми знаємо, в дійсності нашого світу така логічна можливість не реалізована (хіба що у виняткових випадках деяких екстрасенсорних здібностей, якщо припустити їх існування). Наскільки ми знаємо, у нашому світі безпосередній вплив на свідомість мають лише якісь фізичні процеси в мозку.

Тому численні в сучасній філософській літературі «пояснення свідомості», які «виносять за дужки» або оголошують ілюзією *суб'єктивне як таке* (найвідоміший приклад — книга Д. Денета «Consciousness Explained»), є насправді непоясненням свідомості (її ігноруванням або запереченням) і поясненням натомість чогось іншого «в околицях» — форм поведінки та функцій, асоційованих з відповідними станами свідомості. Але здається, що пояснити суб'єктивне, феноменальне (переживання-досвід, усвідомлення) на підставі чогось, що не має ніяких суб'єктивних переживань та усвідомлення, редукувати ментальне-суб'єктивне до нементального-несуб'єктивного неможливо, і ця неможливість є принциповою: йдеться не про лакуни у нашому знанні, які в принципі можуть бути заповнені, а про *радикальний логічний розрив, що не може бути заповнений ніякими фізичними деталями або/та уточненням смислу понять*. Можливе зв'язування-місток у формі особливих, психофізичних законів природи; але це означало б хибність матеріалізму і слухність якоїсь версії психофізичного дуалізму: психічне, суб'єктивне є чимось принципово нередуковним до фізичного, не утворюється фізичними процесами (як результат їх складного поєднання й упорядкування в просторі та часі), а є чимось понад, додатково до них, хоча й тісно пов'язаним з ними каузальними зв'язками, що діють через психофізичні закони природи.

ДЖЕРЕЛА / REFERENCES

- Chalmers, D. (1995). Facing Up to the Problem of Consciousness. In: *Journal of Consciousness Studies*, 2(3), 200–219.
- Chalmers, D. (1996). *The Conscious Mind*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Jackson, F. (1982). Epiphenomenal Qualia. In: *Philosophical Quarterly*, 32, 127–136.
- Jackson, F. (1986). What Mary Didn't Know? In: *Journal of Philosophy*, 83, 291–295.
- Levine, J. (1983). Materialism and Qualia: The Explanatory Gap. In: *Pacific Philosophical Quarterly*, 64, 354–361.
- Levine, J. (2001). *Purple Haze: The Puzzle of Consciousness*. New York: Oxford University Press.
- McGinn, C. (1999). *The Mysterious Flame*. New York: Basic Books.
- Nagel, T. (1974). What is it like to be a bat? In: *Philosophical Review*, 82, 435–450.
- Nagel, T. (1979). Panpsychism. In: Nagel, T. *Mortal Questions*. New York: Cambridge University Press, 181–196.

Статтю одержано / Received 02.03.2016

Dmytro Sepetyi

WHY THERE IS “THE HARD PROBLEM OF CONSCIOUSNESS”?

The most prominent aspect of the contemporary Philosophy of Mind is the hot discussion between adherents of materialist directions, who think that modern scientific knowledge gives persuasive evidence that the mind is identical with or constituted by some physical structures and processes in the brain, and opponents of materialism, who point out the existence of an explanatory gap from the physical to the phenomenal (subjective) or “the hard problem” of consciousness, that is, of explaining the existence of subjective experiences.

Дмитро СЕПЕТИЙ

In this paper, the author expounds the meaning of the concepts of the explanatory gap and the hard problem, and argues for their reality and ontological significance. To explain the existence of the hard problem of consciousness, the author highlights the principal difference between the task of physical reduction of the phenomenal mind, and all other cases of successful physical reduction. He concludes that the explanation of the subjective (phenomenal, experience, consciousness) on the basis of something that has no subjective experiences and awareness, that is, the reduction of the mental (subjective) to nonmental (non-subjective) is impossible in principle. The alternative to such an explanation (reduction) is bridging the physical-to-mental explanatory gap with special psychophysical laws of nature, which would mean that materialism is false and some variety of mindbody dualism is true.

Keywords: consciousness, physical, phenomenal, subjective, experience, reduction

Сепетий, Дмитро — кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медичного університету. Сфера наукових інтересів — філософія свідомості, епістемологія, політична філософія, філософія релігії.

Sepetyi, Dmytro — PhD in philosophy, assistant professor of the department of social disciplines of Zaporizhzhya State Medical University. Academic interests: Philosophy of Mind, epistemology, political philosophy, philosophy of religion.
